National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(69): 24-28
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

किशोर रन्जन पण्डा

शोधच्छात्रः, विद्यावारिधिः (Ph.D.), फलितज्योतिषम् विभागः, ज्योतिष-वास्तुविभागः, वेद-वेदाङ्गसङ्कायः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः।

शोधमार्गदर्शकः
डॉ. कृष्णकुमार भार्गवः
सहायकाचार्यः, ज्योतिष-वास्तुविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः।

Correspondence:
किशोर रन्जन पण्डा

शोधच्छात्रः, विद्यावारिधिः (Ph.D.), फलितज्योतिषम् विभागः, ज्योतिष-वास्तुविभागः, वेद-वेदाङ्गसङ्कायः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः।

कुजदोषविचारः
विवाहविचारे मङ्गलदोषस्य स्वरूपं तद्भङ्गविचारश्च।

किशोर रन्जन पण्डा, डॉ. कृष्णकुमार भार्गवः

सारांशः

भारतीयज्योतिषशास्त्रे विवाहविचारः जातकस्य जीवनसम्बद्धेषु प्रमुखविषयेषु अन्यतमः। विवाहस्य स्थैर्यं, दाम्पत्यसौख्यं, परस्परसामञ्जस्यं, वैवाहिकजीवनस्यानुकूलता चेत्येतेषां विचारः जन्मकुण्डल्याः भावैः, ग्रहैः, राशिभिः, दृष्टिभिः, दशाभिश्च क्रियते। एतेषु विचारविषयेषु कुजदोषस्य विशिष्टं स्थानम् अस्ति। मङ्गलग्रहस्य कतिपयभावेषु स्थितिः वैवाहिकजीवने सम्भाव्यानां विघ्नानां सूचिकेति परम्परया स्वीक्रियते। अस्मिन्नध्याये दोषस्य स्वरूपं, भावनिर्णयः, शास्त्रीयाधारः, दोषभङ्गः, विवाहनिर्णये तस्योपयोगश्चेत्येते विषयाः समीक्षात्मकदृष्ट्या विविच्यन्ते।

प्रमुखशब्दाः— कुजदोषः, मङ्गलदोषः, विवाहः, सप्तमभावः, दाम्पत्यम्, दोषभङ्गः, जन्मकुण्डली।

१. उपोद्घातः

भारतीयसंस्कृतौ विवाहः केवलं सामाजिकव्यवस्थायाः अङ्गमात्रं न, अपि तु गृहस्थाश्रमस्याधारभूतः संस्कारः इति परिगण्यते। धर्मशास्त्रेषु विवाहस्य धार्मिकं सामाजिकं च महत्त्वं प्रतिपादितम्। ज्योतिषशास्त्रे पुनः विवाहविषयकनिर्णयाय जन्मकुण्डल्याः सूक्ष्मं परीक्षणं विधीयते। तत्र विशेषतः सप्तमभावः, सप्तमेशः, शुक्रः, गुरुः, द्वितीयभावः, पञ्चमभावः, अष्टमभावः, नवांशकुण्डली च महत्त्वपूर्णानि स्थानानि धारयन्ति।

विवाहविचारप्रसङ्गे मङ्गलस्य स्थितेरपि विशेषतः परीक्षा क्रियते। मङ्गलस्य निर्दिष्टभावेषु स्थितिः कुजदोषः इति प्रसिद्धा। सामान्यतः अयं दोषः दाम्पत्यजीवने कलहस्य, असामञ्जस्यस्य, वैवाहिकविघ्नस्य सम्बन्धास्थैर्यस्य वा सम्भावनया सह सम्बध्यते। तथापि अस्य दोषस्य निर्णयः मङ्गलस्य भावस्थितिमात्रेण कर्तुं न शक्यते। ग्रहस्य राशिस्थितिः, बलं, दृष्टिः, युतिः, भावाधिपत्यम्, अन्येषां ग्रहाणां प्रभावश्चापि विचारणीयाः।

२. मङ्गलग्रहस्य ज्योतिषशास्त्रीयं स्वरूपम्

नवग्रहेषु मङ्गलः क्रूरग्रहत्वेन प्रसिद्धः। अयं भूमिपुत्रः, कुजः, भौमः, अङ्गारकः इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयते। ज्योतिषशास्त्रे मङ्गलः पराक्रमस्य, साहसस्य, शक्तेः, उत्साहस्य, भ्रातृसम्बन्धस्य, भूमेः, रक्तस्य, शस्त्रादीनां च कारकः मन्यते। मङ्गलस्य कारकत्वविषये मन्त्रेश्वराचार्येण फलदीपिकायां द्वितीयाध्याये तृतीयश्लोके इत्थं प्रतिपादितम्—

सत्त्वं भूफलितं सहोदरगुणं क्रौर्यं रणं साहसं
विद्वेषं च महानसाग्निकज्ञात्यस्त्रचोराग्निपून्।
उत्साहं परकामिनीरतिमसत्योक्तिं महीजाद्वदे-
द्वीर्यं चित्तसमुन्नतिं च कलुषं सेनाधिपत्यं क्षतम्॥[1]

श्लोकस्यास्य तात्पर्यम्— मङ्गलात् सत्त्वस्य, भूमिजातफलस्य, सहोदराणां गुणस्य, क्रौर्यस्य, युद्धस्य, साहसस्य, वैरभावस्य, पाकशालाग्नेः, स्वर्णस्य, ज्ञातीनाम्, अस्त्रशस्त्राणां, चौराणां शत्रूणां च विचारः क्रियते। उत्साहस्य, पराक्रमस्य, बलस्य, चित्तोन्नतेः, सेनाधिपत्यस्य, शारीरिकक्षतस्य च विचारः अपि मङ्गलात् भवति।

२.१ मङ्गलग्रहस्य शारीरिकस्वरूपम्

ज्योतिषशास्त्रे ग्रहाणां कारकत्वमात्रं न, अपि तु शारीरिकस्वरूपं, वर्णः, प्रकृतिः, स्वभावश्च वर्ण्यन्ते। फलदीपिकायां मङ्गलस्य शारीरिकस्वरूपं दशमश्लोके वर्णितम्—

मध्ये कृशः कुञ्चितदीप्तकेशः क्रूरेक्षणः पैत्तिक उग्रबुद्धिः ।
रक्ताम्बरो रक्ततनुर्महीजश्चण्डोऽत्युदारस्तरुणोऽतिमज्जः ॥[2]

मङ्गलस्य स्वरूपं मध्यभागे कृशं, कुञ्चितकेशयुक्तं, तीक्ष्णदृष्टियुक्तं च भवति। अयं पित्तप्रकृतिकः, उग्रबुद्धिसम्पन्नः, रक्ताम्बरधारी, रक्तवर्णशरीरश्च उक्तः। चण्डस्वभावः, उदारः, तरुणस्वरूपश्चायं भवति। एवं फलदीपिकायां मङ्गलस्य शारीरिकलक्षणानि स्वभावगतविशेषाश्च निरूपिताः।

३. कुजदोषस्य संकल्पना

३.१ कुजदोषसंज्ञाविमर्शः

कुजदोषः, मङ्गलदोषः, भौमदोषः इति विभिन्नैः नामभिः प्रसिद्धः ज्योतिषीयविचारः जन्मकुण्डल्यां मङ्गलस्य विशिष्टभावस्थितिम् आधारीकरोति। अस्मिन् शोधप्रबन्धे 'कुजदोषः' इति संज्ञा प्रधानरूपेण प्रयुज्यते; 'मङ्गलदोषः', 'भौमदोषः' चेति पर्यायतया ग्राह्यो।

विवाहसम्बन्धिफलनिर्णये मङ्गलस्य स्थितिः लग्नात्, चन्द्रात्, शुक्रात् च विचार्यते इति परम्परागतज्योतिषे प्रचलितम्।

कुजदोषविषये उक्तम्—

लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे।
कन्या भर्तृविनाशाय भर्ता कन्याविनाशकृत् ॥[3]

यदि पुरुषजातकस्य स्त्रीजातकस्य वा जन्मकुण्डल्यां लग्ने, द्वादशे, चतुर्थे, सप्तमे अष्टमे वा भावे मङ्गलः स्थितः भवति, तर्हि पुरुषजातके भार्यायाः स्त्रीजातके च पत्युः अनिष्टकारकः भवति इति ज्योतिषशास्त्रीयं मतम्। अतः विवाहविषयकफलविचारे उभयोः जातकयोः मङ्गलस्य भावस्थितेः विशेषतः विचारः करणीयः।

३.२ पञ्चषड्भावमतभेदः

सामान्यतः प्रथम-चतुर्थ-सप्तम-अष्टम-द्वादशाः पञ्च भावाः कुजदोषविचारे निर्दिश्यन्ते; कतिपयमतेषु द्वितीयभावोऽपि गृह्यते, येन षड्भावाः भवन्ति। सर्वेषु ग्रन्थेषु भावसंख्या विचारपद्धतिश्च समाना न दृश्यते। भेदाः एवं दृश्यन्ते— द्वितीयभावस्य समावेशः, प्रथमभावस्य ग्रहणम्, लग्न-चन्द्र-शुक्रेभ्यः दोषगणना च। अतः कुजदोषस्य परिभाषानिर्धारणार्थं परम्परागताः सामान्यनियमाः ग्रन्थविशेषे प्रतिपादिताः नियमाश्च पृथक् पृथक् विवेचनीयाः।

४. जातकपारिजाते कुजदोषविचारः

जातकपारिजातग्रन्थे वैद्यनाथदीक्षितेन वरवधूजातकसंयोगप्रसङ्गे मङ्गलस्य निर्दिष्टभावस्थितेः फलविषये श्लोकः उपनिबद्धः। तत्र द्वितीय-द्वादश-सप्तम-चतुर्थ-अष्टमभावेषु मङ्गलस्य स्थितिः विचारविषयत्वेन प्रतिपादिता।

धनावसानस्मरयानरन्ध्रगो धरासुतो जन्मनि यस्य दारहा।
तथैव कन्याजनजन्मलग्नतो यदि क्षमासूनुरनिष्टदः पतेः॥[4]

यस्य जन्मनि धन-व्यय-सप्तम-चतुर्थ-अष्टमभावेषु धरासुतः स्थितः, तस्य (पुरुषस्य) 'दारहा' भवति; तथैव कन्यायाः जन्मलग्नतः स्थितः क्षमासूनुः पत्युः अनिष्टदः भवति। इत्थं पुरुषजातके पत्नीविषयकम्, स्त्रीजातके च पतिविषयकम् अनिष्टं सूचितम्। वरवध्वोः कुण्डल्योः तुलनात्मकपरीक्षणे समानभावस्थितेः विचारः अपि अत्र महत्त्वपूर्णः। अयं श्लोकः कुजदोषविचारस्य शास्त्रीयाधारं ज्ञापयति। विवाहे एकस्यैव जातकस्य कुण्डली न परीक्ष्यते, अपि तु वरस्य वध्वाश्च कुण्डल्योः परस्परं तुलना कर्तव्येत्यस्य संकेतः अत्र दृश्यते ।

अत्र द्रष्टव्यम्— पूर्वोद्धृते मुहूर्तश्लोके लग्नः निर्दिष्टः, द्वितीयः न; अस्मिन् तु द्वितीयः निर्दिष्टः, लग्नः न। अयं भेदः पञ्च-षड्भावमतभेदस्य (३.२) प्रत्यक्षं प्रमाणं भवितुम् अर्हति।

५. कुजदोषस्य भावानुसारं विवेचनम्

अस्मिन् खण्डे सारावलीतः उद्धृताः भावफलश्लोकाः, तदनन्तरं मङ्गलस्य दृष्टिवशात् भावफलविवेचनं च क्रमशः प्रस्तूयते। श्लोकेषु सर्वत्र वैवाहिकफलं न, अपि तु सामान्यभावफलम् अपि निर्दिष्टम्; तेषां वैवाहिकसम्बन्धः तत्र तत्र लेखकेन व्याख्यातः। सर्वत्र फलनिर्णये मङ्गलस्य बलं, राशिस्थितिः, भावेशस्य अवस्था, अन्यग्रहसम्बन्धः, शुभाशुभदृष्टयश्च विचारणीयाः; अयं सामान्यनियमः अत्र एकवारं निर्दिष्टः। मङ्गलस्य दृष्टयः चतुर्थी, सप्तमी, अष्टमी चेति गण्यन्ते; तत्र 'चतुर्थदृष्टिः' इत्यादिसंज्ञाः दृष्टिसंख्यां सूचयन्ति, दृष्टभावसंख्यां न।

५.१ प्रथमभावे मङ्गलः

क्रूरः साहसनिरतः स्तब्धोऽल्पायुः स्वमानशौर्ययुतः।
क्षतगात्रः सुसरीरो वक्रे लग्नाश्रिते चपलः॥[5]

प्रथमभावे मङ्गलस्य स्थितौ जातकः क्रूरः, साहसप्रधानः, स्तब्धः (दृढनिश्चयः), स्वाभिमानी, शौर्यसम्पन्नश्च भवति। श्लोके 'अल्पायुः' इत्यपि निर्दिष्टम् । अस्य स्वभावे उग्रता, चपलता, शीघ्रक्रियाशीलता च दृश्यन्ते। एतादृशी स्थितिः जातकस्य शारीरिकस्वरूपे व्यक्तित्वे च प्रभावं जनयति। 'क्षतगात्रः' इत्यनुसारं शरीरे क्षतचिह्नानि आघातप्रभावाश्च सम्भाव्यन्ते।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

टिप्पणी — अत्र मङ्गलदोषकारकेषु भावेषु मङ्गलस्य स्थितेः दृष्टेः च फलानि शास्त्रीयाधारेण विवेचितानि सन्ति। अत्र लेखकस्य स्वकीयचिन्तनमपि प्रस्तुतम् अस्ति।

लग्नस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः चतुर्थे भावे, सप्तमदृष्टिः सप्तमे, अष्टमदृष्टिः अष्टमे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः मातृसुखे, गृहसुखे, वाहनसुखे, दाम्पत्यजीवने च दृश्यते। चतुर्थदृष्ट्या मातृसुखे गृहसुखे च

न्यूनता सम्भवति; सप्तमदृष्ट्या दाम्पत्यजीवने बाधा उत्पद्यते; अष्टमदृष्ट्या अष्टमभावसम्बद्धेषु विषयेषु प्रभावः भवति।

५.२ द्वितीयभावे मङ्गलः

अघनः कदशनतुष्टः पुरुषो विकृताननो धनस्थाने।
कुजनाश्रयश्च रुधिरे भवति नरो विद्यया रहितः॥[6]

द्वितीयभावे मङ्गलस्य स्थितौ जातकस्य धनविषयेषु प्रतिकूलता सम्भाव्यते। द्वितीयभावः धनस्य, कुटुम्बस्य, वाणीसम्पत्तेः, विद्यायाश्च कारकभावः। श्लोके निर्धनत्वं, कदन्नतुष्टिः, विकृतमुखत्वं, विद्याहीनत्वं च निर्दिष्टम्। तदाधारेण आर्थिकास्थैर्यम्, आहारव्यवहारे अनियमितता च व्याख्यातुं शक्यते। कुटुम्बसम्बन्धेषु मतभेदाः, वाणीकाठिन्यं च।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

द्वितीयभावस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः पञ्चमे, सप्तमदृष्टिः अष्टमे, अष्टमदृष्टिः नवमे भावे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः सन्ततिसुखे, बुद्धौ, आयुषि, भाग्ये, धर्मविषयेषु च दृश्यते। चतुर्थदृष्ट्या (पञ्चमभावे पतन्त्या) सन्ततिसुखे बाधा सम्भवति; सप्तमदृष्ट्या अष्टमभावसम्बद्धेषु विषयेषु प्रभावः भवति; अष्टमदृष्ट्या भाग्ये पितृसम्बन्धिषु विषयेषु च अस्थिरता सम्भवति।

५.३ चतुर्थभावे मङ्गलः

बन्धुपरिच्छदरहितो भवति चतुर्थेऽथ वाहनविहीनः।
अतिदुःखैः संतप्तः परगृहवासी कुजे पुरुषः॥[7]

चतुर्थभावे मङ्गलस्य स्थितौ जातकस्य सुखविषयेषु प्रतिकूलफलानि सम्भवन्ति। चतुर्थभावः मातृसुखस्य, गृहस्य, भूमेः, वाहनस्य, पारिवारिकसुखस्य च कारकभावः। श्लोकानुसारं जातकः बन्धुपरिच्छदरहितः, वाहनविहीनः, दुःखसन्तप्तः, परगृहवासी च भवति। अतः बन्धुजनैः सह सम्बन्धेषु असन्तोषः, गृहसुखाभावः, वाहनबाधा, स्वगृहवासाभावश्च सम्भाव्यते; जातकः परगृहे निवासाय बाध्यः अपि भवेत्। एवं चतुर्थस्थस्य मङ्गलस्य प्रभावः गृहसुखे, वाहनसुखे, पारिवारिकजीवने च दृश्यते।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

चतुर्थभावस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः सप्तमे, सप्तमदृष्टिः दशमे, अष्टमदृष्टिः एकादशे भावे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः दाम्पत्यसुखे, कर्मक्षेत्रे, आये च दृश्यते। चतुर्थदृष्ट्या (सप्तमभावे पतन्त्या) दाम्पत्यजीवने सुखस्य न्यूनता मतभेदाश्च सम्भवन्ति। सप्तमदृष्ट्या (दशमभावे पतन्त्या) जातकः कर्मक्षेत्रे अधिकं परिश्रमं कृत्वा मानसम्मानं पदप्रतिष्ठां च प्राप्नोति। अष्टमदृष्ट्या (एकादशभावे पतन्त्या) आयप्राप्तौ विलम्बः, धनलाभार्थम् अधिकः प्रयासश्च करणीयः भवति।

५.४ सप्तमभावे मङ्गलः

मृतदारो रोगार्तोऽमार्गरतो भवति दुःखितः पापः।
श्रीरहितः सन्तप्तः शुष्कतनुर्भवति सप्तमे भौमे॥[8]

सप्तमभावे मङ्गलस्य स्थितौ दाम्पत्यजीवने विविधाः प्रतिकूल-परिस्थितयः सम्भवन्ति। सप्तमभावः विवाहस्य, दाम्पत्यसम्बन्धस्य, जीवनसहचरस्य, वैवाहिकसुखस्य च प्रमुखः कारकभावः। श्लोके 'मृतदारः' इति सर्वाधिकं स्पष्टं वैवाहिकफलम् उक्तम्; तथा रोगार्तत्वम्, अमार्गरतत्वं, श्रीहीनत्वं, सन्तापः, शुष्कतनुत्वं च निर्दिष्टम् । अतः दाम्पत्यजीवने कलहः, मतभेदः, मानसिकक्लेशः, पारस्परिकसम्बन्धेषु तनावश्च उत्पद्यते इति । मङ्गलस्य क्रूरस्वभावात् असहिष्णुता क्रोधप्रवृत्तिश्च सम्भाव्यते। अतः फलनिर्णये सप्तमेशस्य स्थितिः, शुक्रस्य बलं, शुभाशुभग्रहदृष्टयश्च विशेषतः विचारणीयाः।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

सप्तमभावस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः दशमे, सप्तमदृष्टिः लग्ने, अष्टमदृष्टिः द्वितीये भावे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः दाम्पत्यजीवने, कर्मक्षेत्रे, शारीरिकसुखे, कुटुम्बजीवने च दृश्यते। चतुर्थदृष्ट्या कर्मक्षेत्रे परिश्रमः मानप्रतिष्ठाप्राप्तिश्च सम्भवति; सप्तमदृष्ट्या शारीरिकसुखे प्रभावः भवति; अष्टमदृष्ट्या कुटुम्बसुखे, दाम्पत्यजीवने, नेत्रविषयेषु च बाधा सम्भवति।

५.५ अष्टमभावे मङ्गलः

व्याधिप्रायोऽल्पायुः कुशरीरो नीचकर्मकर्ता च।
निधनस्थे क्षितितनये भवति पुमान् शोकसन्तप्तः॥[9]

अष्टमभावे मङ्गलस्य स्थितौ जातकस्य आयुः, स्वास्थ्यं, जीवनस्य आकस्मिकपरिस्थितयश्च विशेषतः विचारणीयाः। अष्टमभावः आयुषः, गूढविषयाणाम्, आकस्मिकघटनानाम्, जीवनस्य उत्थानपतनानां च कारकभावः। श्लोके व्याधिप्रायत्वम्, अल्पायुष्कत्वं, कुशरीरत्वं, नीचकर्मकारित्वं, शोकसन्तप्तत्वं च निर्दिष्टम्। अतः शरीरे रोगसम्बन्धिनः कष्टाः, मानसिकचिन्ता, जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु बाधाश्च सम्भाव्यन्ते। जातकः कतिपयप्रसङ्गेषु दुःखम् अशान्तिं च अनुभवति, प्रतिकूलपरिस्थितीः सम्मुखीकरोति च। फलनिर्णये अष्टमेशस्य अवस्था, शुभग्रहाणां प्रभावश्च विचारणीयौ।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

अष्टमभावस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः एकादशे, सप्तमदृष्टिः द्वितीये, अष्टमदृष्टिः तृतीये भावे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः आये, धने, कुटुम्बसुखे, दाम्पत्यजीवने, पराक्रमे, भ्रातृसुखे च दृश्यते। पापप्रभावे आयप्राप्तौ बाधा, धनहानिः, कुटुम्बसुखे न्यूनता, दाम्पत्यजीवने कष्टानि च सम्भवन्ति। अष्टमदृष्ट्या तृतीयभावे पराक्रमे भ्रातृसुखे च न्यूनता भवति। शुभग्रहसम्बन्धे एतेषाम् अशुभफलानां न्यूनता सम्भवति।

५.६ द्वादशभावे मङ्गलः

नयनविकारी पतितो जायाघ्नः सूचकश्च रौद्रश्च।
द्वादशगो परिभूतो बन्धनभाक् भवति भूपुत्रे ॥[10]

द्वादशभावे मङ्गलस्य स्थितौ जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु प्रतिकूलप्रभावाः सम्भवन्ति। द्वादशभावः व्ययस्य, शयनसुखस्य, एकान्तवासस्य, विदेशवासस्य, बन्धनस्य च कारकभावः। श्लोके नयनविकारित्वं, पतितत्वं, 'जायाघ्नः' इति वैवाहिकफलं, सूचकत्वं, रौद्रत्वं, परिभूतत्वं, बन्धनभाक्त्वं च निर्दिष्टम्। अतः नेत्रसम्बन्धिनः कष्टाः, धनव्ययः, मानसिकक्लेशः, विवादसम्बन्धिनः प्रसङ्गाश्च उत्पद्यन्ते। जातकः कतिपयप्रसङ्गेषु अपमानं, विरोधं, बन्धनसदृशीं परिस्थितिं च अनुभवितुम् अर्हति। फलनिर्णये द्वादशेशस्य अवस्था, शुभाशुभग्रहदृष्टयश्च विचारणीयाः।

मङ्गलदृष्टेः भावफलविवेचनम्—

द्वादशभावस्थस्य मङ्गलस्य चतुर्थदृष्टिः तृतीये, सप्तमदृष्टिः षष्ठे, अष्टमदृष्टिः सप्तमे भावे पतति। अतः मङ्गलस्य प्रभावः पराक्रमे, भ्रातृसुखे, रोगे, शत्रौ, ऋणे, दाम्पत्यजीवने च दृश्यते। चतुर्थदृष्ट्या पराक्रमे भ्रातृसुखे च न्यूनता सम्भवति; सप्तमदृष्ट्या रोगशत्रुऋणादीनां वृद्धिः भवति; अष्टमदृष्ट्या दाम्पत्यसुखे बाधा वैवाहिकजीवने क्लेशश्च सम्भवति। यदि मङ्गलः शुभप्रभावयुक्तः बलवान् च भवति, तर्हि एतेषाम् अशुभफलानां न्यूनता भवति।

६. लग्नात्, चन्द्रात् तथा शुक्रात् कुजदोषविचारः

कुजदोषपरीक्षणे केवलं जन्मलग्नमेव आधारः न। चन्द्रलग्नात् शुक्रस्थानाच्च मङ्गलस्य भावस्थितिः विचार्यते इति प्रचलिता परम्परा।

लग्नात् विचारः— लग्नं जातकस्य शारीरिकस्वभावस्य जीवनस्य सामान्यदिशायाश्च प्रतिनिधिः। अतः लग्नात् मङ्गलस्य स्थितिः विवाहसम्बन्धिदोषनिर्णये प्रथमं परीक्ष्यते।

चन्द्रात् विचारः— चन्द्रः मनसः, भावनानां, मानसिकप्रतिक्रियाणां च कारकः। चन्द्रात् मङ्गलस्य स्थितिः मानसिकसामञ्जस्यस्य भावात्मकसम्बन्धस्य च दृष्ट्या विवेच्यते।

शुक्रात् विचारः— शुक्रः दाम्पत्यसुखस्य, प्रेम्णः, आकर्षणस्य, भोगसुखस्य च कारकः मन्यते। अतः शुक्रात् मङ्गलस्य स्थितिः वैवाहिकसुखपरीक्षणे विचारणीया।

एतेषां त्रयाणाम् आधाराणां प्रयोगे विभिन्नेषु ज्योतिषीयमतेषु भेदः दृश्यते। अतः प्रत्येकं मतं तस्य मूलग्रन्थाधारेणैव स्वीकरणीयम्।

७. कुजदोषस्य दोषभङ्गविचारः

ज्योतिषशास्त्रे यथा दोषनिर्णयः महत्त्वपूर्णः, तथैव दोषभङ्ग-परीक्षणमपि आवश्यकम्। कुजदोषविचारे मङ्गलस्य राशिस्थितिः, उच्चनीचत्वं, स्वक्षेत्रत्वं, मित्रक्षेत्रत्वं, शुभग्रहदृष्टिः, शुभग्रहयुतिः, भावाधिपत्यं च विचारणीयानि। कतिपयपरम्परागतमतेषु मङ्गलस्य मेष-वृश्चिकयोः स्वक्षेत्रस्थितिः मकरे च उच्चस्थितिः दोषप्रभावं न्यूनीकरोति इति कथ्यते । तथापि एतादृशः नियमः सर्वत्र समानरूपेण न स्वीकरणीयः।

अत्र निर्दिष्टाः नव प्रकाराः स्थूलतः पञ्च वर्गेषु विभज्यन्ते— अन्यग्रहस्थित्या (७.१, ७.२, ७.७, ७.८); मङ्गलस्य बलावस्थया (७.३); राशिविशेषेण (७.५, ७.६); वरकन्यासाम्येन (७.१, ७.४); मेलकेन (७.४, ७.९)। अतः ७.१– ७.२ तथा ७.४– ७.९ मध्ये पुनरावर्तनस्य परस्परनिर्देशः उपयुक्तः।

७.१ शन्यादिपापग्रहस्थित्या मङ्गलदोषभङ्गः

शनिभौमोऽथवा कश्चित्पापो वा तादृशोभवेत्।
तेष्वेव भवनेष्वेव भौमदोषविनाशकृत्॥[11]

वरस्य जन्मकुण्डल्यां यत्र मङ्गलः कुजदोषकारकस्थाने स्थितः, तत्रैव कन्यायाः कुण्डल्यां शनिः अन्यः पापग्रहो वा स्थितः चेत् भौमदोषस्य प्रभावः नश्यति इति ज्योतिषशास्त्रीयं मतम्।

७.२ शनिस्थित्या भौमदोषभङ्गः

यामित्रे च यदा सौरीर्लग्ने वा हिबुके तथा।
नवमे द्वादशे चैव भौमदोषो न विद्यते॥[12]

सप्तमे, लग्ने, चतुर्थे, नवमे द्वादशे वा शनिः स्थितः चेत् भौमदोषः न भवति इत्यस्य श्लोकस्य आशयः।

७.३ बलवद्गुरुशुक्रयोः स्थित्या भौमदोषभङ्गः

सबले गुरौ भृगौ वा लग्नेद्यूनेऽथवा भौमे।
वक्रे नीचारिगृहस्थे चास्तेऽपि न कुजदोषः॥1[13]

बलवान् गुरुः शुक्रः वा लग्ने सप्तमे वा द्यूने स्थितः भवति, अथवा मङ्गलः वक्री, नीचस्थः, शत्रुराशिस्थः, अस्तङ्गतः वा भवति, तदा भौमदोषस्य प्रभावः न भवति इति कथ्यते।

७.४ वरकन्ययोः गुणमेलनद्वारा भौमदोषभङ्गः

कार्यो वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वयोः॥[14]

वरकन्ययोः जन्मकुण्डल्योः भौमदोषः समानरूपेण विद्यते अथवा गुणमेलनं पर्याप्तं भवति, तदा भौमदोषस्य प्रभावः न्यूनः भवति इति शास्त्रीयं मतम्।

७.५ विशिष्टस्थानस्थित्या भौमदोषभङ्गः

अजे लग्ने व्यये चापे पाताले वृश्चिके कुजे।
द्यूने मृगे कर्किचाष्टौ भौमदोषो न विद्यते॥[15]

मेषराशौ लग्ने, धनुराशौ द्वादशभावे, वृश्चिकराशौ चतुर्थभावे, मकरराशौ सप्तमभावे, कर्कराशौ अष्टमभावे च मङ्गलः स्थितः चेत् भौमदोषः न भवति इति कथ्यते।

७.६ अन्याचार्यमतेन भौमदोषभङ्गः

अजे लग्ने व्यये चापे पाताले वृश्चिके कुजे।
वृषे जाये घटे रन्ध्रे भौमदोषो न विद्यते॥[16]

अन्येषाम् आचार्याणां मते मेषलग्ने, धनुःस्थे द्वादशे, वृश्चिकस्थे चतुर्थे, वृषस्थे सप्तमे, कुम्भस्थे अष्टमे च मङ्गलः स्थितः चेत् भौमदोषः न भवति।

७.७ चन्द्रशुक्रगुरुराहुयोगैः भौमदोषभङ्गः

न मङ्गली चन्द्रभृगुद्वितीये, न मङ्गली पश्यति यस्य जीवः।
न मङ्गली केन्द्रगते च राहुर्न मङ्गली मङ्गलराहुयोगे॥[17]

द्वितीयभावे चन्द्रशुक्रयोः युतिः भवति, मङ्गलः गुरुणा दृष्टः भवति, राहुः केन्द्रे स्थितः भवति, अथवा मङ्गलराहुयोगः भवति, तदा भौमदोषस्य प्रभावः नश्यति इति कथ्यते ।

७.८ केन्द्रत्रिकोणस्थशुभग्रहैः त्रिषडायस्थपापग्रहैश्च भौमदोषभङ्गः

केन्द्रे कोणे शुभाढ्ये च त्रिषडायेऽप्यसद्ग्रहाः।
तदा भौमस्य दोषो न मदने मदपस्तथा॥[18]

केन्द्रत्रिकोणभावेषु शुभग्रहाः तृतीयषष्ठैकादशभावेषु च पापग्रहाः स्थिताः भवन्ति, सप्तमे च सप्तमेशः स्थितः भवति, तदा भौमदोषस्य प्रभावः न भवति इति शास्त्रीयं मतम्।

७.९ राशिमैत्री-गणैक्य-गुणबाहुल्यैः भौमदोषभङ्गः

राशिमैत्रं यदा याति गणैक्यं वा यदा भवेत्।
अथवा गुणबाहुल्ये भौमदोषो न विद्यते॥[19]

वरकन्ययोः राश्योः परस्परं मैत्री भवति, गणैक्यं भवति, अथवा गुणमेलनं पर्याप्तं भवति चेत् भौमदोषस्य प्रभावः न भवति इति ज्योतिषशास्त्रे प्रतिपादितम्।

८. कुजदोषविचारे प्रचलितमतभेदाः

कुजदोषविचारे विभिन्नेषु ज्योतिषीयग्रन्थेषु परम्परासु च मतभेदाः दृश्यन्ते। कतिपयमतेषु पञ्च भावाः निर्दिष्टाः, अन्यासु परम्परासु षट् भावाः विचार्यन्ते। क्वचित् लग्नादेव दोषनिर्णयः क्रियते, क्वचिच्च चन्द्रात् शुक्राच्च अपि परीक्षणं विधीयते।

अतः सर्वेषां नियमानां सर्वग्रन्थेषु एकरूपेण प्रतिपादनं न युक्तम्। शोधदृष्ट्या प्रत्येकस्य नियमस्य मूलग्रन्थः, पाठः, अध्यायः, श्लोकसंख्या च निश्चित्य तस्य परीक्षणं करणीयम्। एतेन कुजदोषस्य ऐतिहासिकविकासः परम्परागतप्रयोगश्च स्पष्टो भवति।

९. उपसंहारः

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं यत् कुजदोषः विवाहज्योतिषस्य महत्त्वपूर्णः विचारविषयः। मङ्गलस्य निर्दिष्टभावस्थितिः दाम्पत्यजीवनस्य सम्भावितविघ्नानां विचाराय स्वीक्रियते। जातकपारिजातादिषु ग्रन्थेषु वरवधूजातकसंयोगस्य प्रसङ्गे मङ्गलस्य भावस्थितेः विचारः दृश्यते।

तथापि कुजदोषनिर्णयः एकस्य ग्रहस्य एकस्य भावस्य च आधारेण न करणीयः। लग्नं, चन्द्रः, शुक्रः, सप्तमभावः, सप्तमेशः, नवांशकुण्डली, दशादिविषयाश्च समन्वयेन परीक्ष्याः। दोषभङ्गकारणानामपि समानतया परीक्षणम् आवश्यकम्। अतः विवाहनिर्णये कुजदोष-विचारः शास्त्रीयप्रमाणाधारितेन, तुलनात्मकदृष्ट्या, सम्पूर्णजन्म-कुण्डल्याः परीक्षणेन च करणीयः।

सन्दर्भग्रन्थाः

१.वैद्यनाथदीक्षितः — जातकपारिजातः (जया-हिन्दीव्याख्योपेतः), व्याख्याकारः डॉ. हरिशंकर पाठक, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करणम्–२०२४।

२.मन्त्रेश्वरः — फलदीपिका (भावार्थबोधिनीव्याख्यासहिता), व्याख्याकारः गोपेश कुमार ओझा, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, पुनर्मुद्रणम्–२०२४।

३.कल्याणवर्मा — सारावली (कान्तिमती हिन्दीव्याख्यासहिता), व्याख्याकारः डॉ. मुरलीधर चतुर्वेदी, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, पुनर्मुद्रणम्–२०२२।

४.सोहनलालव्यासः — मुहूर्तपारिजातः, सम्पादकः पं. सीताराम झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, संस्करणम्–२०२३।

पाद टिप्पणी:

[1] फलदीपिका, द्वितीयाध्यायः, श्लोकः 3
[2] फलदीपिका, द्वितीयाध्यायः, श्लोकः 10
[3] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृष्ठाङ्कः 111
[4] जातकपारिजातः, 14-34
[5] सारावली, 30-26
[6] सारावली, 30-27
[7] सारावली, 30-29
[8] सारावली, 30-32
[9] सारावली, 30-33
[10] सारावली, 30-37
[11] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 113
[12] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 113
[13] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 113
[14] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 113
[15] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 113
[16] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 114
[17] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 114
[18] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 114
[19] मुहूर्तपारिजातम्, परिचयप्रकरणम्, पृ. 114